

Ulrici Campelli : raetiae alpestris topographica descriptio = Durich Chiampell : descripziun topografica da la Rezia (1573) : cuntinuaziun

Autor(en): **Bazzel, Men / Gaudenz, Men**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **85 (1972)**

PDF erstellt am: **22.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-230197>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Ulrici Campelli

Raetiae alpestris topographica descriptio

Durich Chiampell

Descripziun topografica da la Rezia (1573)

Cuntinuaziun

La drettüra da Suot Chalavaina

Traducziun our da l'original latin tras dr. Men Bazzell, Sent
adaptada a nos rumantsch tras dr. Men Gaudenz, Scuol

La drettüra da Suot-Chalavaina

Chap. 35

Davo cha las uondas dal Rom sun passadas sbuorfland tras quel-
las strettüras e rivadas pro la prüma prada dasper l'Adisch, tilla per-
cuorran ellas cun ün curraint plü quiet infin chi rivan survart la cità
da Gluorn (Ch. Columnum)².

Apaina milli pass plü aval as bütta il Rom aint ill' Adisch chi
vain da mezzanot nan e maina cun sai eir seis nom, il qual vain sur-
tut dal Rom, uschè cha tuots duos insembel vegnan da qua davent
nomnats uschea.

Pac toc survart l'imboccadüra dal Rom as vezza üna punt chi
passa sur il flüm e sur quella via as riva davo esser passà tras il sur-
manzunà god³ aint il prossem cumün, nomnà Laad (Ch. Laudum)⁴.
Quel giascha survart la riva schnestra dal Rom. Davart d'ün fat me-
morabel chi concerna quista punt gnarà quintà in ün oter lö, nempe

¹ Sur tuot il tema dal cumbat tanter la giurisdicziun d'immunità episcopala e la
pussanza dals cunts tirolais in Vnuost relatescha detagliadamaing P. C. von
Planta: Die currätischen Herrschaften in der Feudalzeit, Bern 1881, pag.
119—158. Cfr. eir J. C. Muoth: Zwei sogenannte Amtsbücher des Bistums Chur
aus dem XV. Jahrh., Chur 1898. Cod. diplom. VI, pag. 146—152. Üna part da
quista cuntrada ha Ch. fingià trattà: vide Annalas LXXIX, pag. 45 e 46.

² Glorenza, Glurns.

³ Il god da Chalavaina, cfr. Annalas LXXXII, pag. 83.

⁴ Laudes, Latsch.

illa Istorgia Retica⁵. Quia es la cuttūra dal rest dad ün aspet fich riaint e zuond fertila, fich richa da frütta ourdvar gustusa da differentas qualitats, scopür fich richa eir da tuots geners da furmaint e granezza.

Quista cuntrada ais eir fich remarchabla tras divers chastels, cumüns ed eir citads chi giaschan ün pa dapertuot in la vasta planüra chi as rechatta aint il medem fich ampel contuorn. Quel vain, e na a tort, generalmaing nomnà obain Vnuost (Ch. Venust o Vallis Venusta, quai chi vould dir: dalettaivla) o per rumantsch eir «ilg Craes», per tudais-ch «der Kreis», q. v. d. rinch o circol. Per tuot la regiun vain dal rest dovrà per tudais-ch ün nom general, cumünaivel: «Vinstgöw»⁶.

Per trattar almain be a la svelta e cuortamaing nossa regiun dal Vnuost, cumanzarà eu, sco'l solit, là ingio cha l'Adisch cumainza. Quel nascha nempes süsom il Pass da la Crusch (Ch. Mons Crux o Crucius), dal qual gnit fingià üna vouta relatà cuortamaing. Quel toc ingio chi's passa vi Danuder vers la Val da l'En nomnan ils Rumantschs «Crusch» e'ls Tudais-chs Malserhaid⁷. Da la vart schnestra vain oura la Val Tuor (Ch. Vallis Tubra longa)⁸ üna val abitada. Ella es otmilli o amo daplü pass d'avent dal colliamaint cul Rom. [L'Adisch] passa qua a travers trais lajets e scuorra il prüm sper il cumünet da Curon via (Ch. Coronum, rum. Curun)⁹ chi as rechatta sün il medem pass da Raisch. Alura, davo avair tut sü ün flümet da la Val Raisch¹⁰ da la vart dretta dal cumün, passa ella eir dasper [il cumünet] Montclair via (Ch. Montplairium)¹¹.

Là ingio cha'l riva illa planüra, davo esser culà giò da la montagna chi nun ais ininglur stipa, ais da sia vart schnestra üna val abi-

⁵ La battaglia pro la punt dal pass da Crusch, 22 Mai 1499. Cfr. Chiampell Hist. Raet. ed Mohr pag. 185.

⁶ Val Venosta, Vintschgau.

⁷ La Muta, Malserheide.

⁸ Valle Lunga, Langtaufertal. Il confluent our da la Val Lunga, hoz Rio Carlino, Karlinsbach, vain resguardà da Ch. sco ün'otra funtana principala da l'Adisch e nun ha perquai ün agen nom.

⁹ Curon, Graun.

¹⁰ Val Roia, Rojental. Cfr. Annalas LXXIX, pag. 74.

¹¹ Montclair, Dörfel Montclair.

tada chi ha nom Val Plavenna (Ch. Vallis Plaguenna)¹² e pac toc plü aval ün' otra, la Val Planail (Ch. Vallis Planiola)¹³. Eir aint in quista seguonda val sun plüssas chasas.

Intant cha l'Adisch cuntinua seis percuors tras la planüra, as schlada quista plü vieplü dad ambas duos varts. Davo ch'ella ais passada dasper il cuntschaint cumünet da Barbusch via (Ch. Burgusium)¹⁴ as vezza a sia dretta o vers saira il chastè da la Catedrala retica o plütost episcopal da Fürstenburg (Ch. Fürstaburgum)¹⁵. A quel suprastà adüna ün chastlan retic in nom da l'ovais-ch da Cuaira. Dals Rumantschs vain el intitulà dapertuot «chastlan», dals Tudaishs «Hauptmann». A quel stan a disposiziun, tenor veglia üsanza, eu nu sa quants servituors o guardgias armadas.

Ad el, insembel cun ün funcziunari laic suottastan, in nom da l'ovais-ch, la scussiun e'l dovair dad etscher las gabellas debitadas in quella regiun al chastè. Talas gabellas nu sun maigras o na lucrativas avuonda.

L'uffizi da quaist guvernatur es da cussalvar ils drets o privilegis da l'ovais-chia, ma avant tuot da proteger ils Rets da la Chadè chi vivan in quella cuntrada e da tils asgürar da qualunque violenza estra, cun tuot lur drets. Qualvoutas residiescha qua eir l'ovais-ch svesc cun seis seguit pumpus.

Quist chastè ais stat eret avant circa 300 ans dal barun Conrad da Belmont (Ch. Conradus a Bello Monte), quella vouta eir ovaish-ch da Cuaira, e quai cul consentimaint da Mainhard, sco duca d'Austria, o plüchöntschi sco barun dal Tirol. El es gnü fabrichà l'an da grazia 1275 sün üna collina ün pa plü ota, ma na fich stipa¹⁶. I vain quintà cha quist chastè haja gnü ün suotterran, sgürà tras ün vout da müraglia, il qual vess dad esser rivà dal chastè d'avent infin giò pro'l flüm

¹² Val Plavenna, Plavental.

¹³ Val di Planol, Planeital.

¹⁴ Burgusio, Burgeis.

¹⁵ Fürstenburg, cfr. Pöschel, Burgenbuch von Graubünden 1929, pag. 95 e Cod. diplom. V, pag. 16.

¹⁶ Sur da las fortezzas e chastels dal Vnuost cfr. Eichhorn P. Ambrosius: Episcop. curiensis 1797, pag. 97 e Mayer J. G. in Anzeiger f. Schweiz. Altertumskunde 1897, pag. 70 ss., scopür: J. Weingartner: Tiroler Burgen. Tirolia-Verlag Innsbruck 1962.

Adisch. Üna part da quel dess esser restada infin al di d'hoz, per part saja el percunter crodà in muschna.

Na dalöntschi d'avent da qua, sül istess munt, ma bainquant plü insü, as adoza üna claustra, Santa Maria da Munt (Ch. Mons sanctae Mariae, in rumantsch «la claustra d'Munt», per tudais-ch «Sant Marienberg»). Là residiescha ün abat chi sta a la testa da varsaquants muongs. Quel ha üna bain granda giurisdicziun e posseda eir richenzas magnificas, dich ed avuonda. Quel munt s'adoza admirabelmaing. El es rich da prada, e chasas sun sparpagliadas dapertuot intuorn.

Sün quista vart dretta da l'Adisch, na luntan da Fürstenburg, as rechatta, là ingio cha la prada as schlada our, il cumün da Barbusch (Ch. Burgusium, rumantsch Bargusch). In quel rivast, gnand giò dal munt, be davovart Fürstenburg. Apaina milli pass d'avent da quia as rechatta darcheu ün oter cumün, Schlü (Ch. Sclusium, sco scha tü dschessast «exclus», rumantsch Schlüg o Schlüs)¹⁷.

In la surmanzunada guerra es rivada qua giò dal munt quella armada chi eira statta tramissa sur il Munt Schlingia via (Ch. Mons Schlingia)¹⁸. Da quai gnaraja relatà plü amplamaing in ün oter lö.

Na fich dalöntschi d'avent da qua as rechatta sün amenduos rivas da l'Adisch ün oter cumün, stat manzunà be avant fingià üna vouta, nempe il baincuntschaint cumün da Laad, per rumantsch Laud, per tudais-ch Latsch. Quists trais cumüns tachats vi da las ragischs da la muntagna vegnan bagnats da las uondas dal flüm. Pac toc d'avent dal flüm e milli pass d'avent da Laad scopür da Bargusch es situà, da la vart vers daman il plü cuntschaint cumün da quella cuntrada. Quels chi tschantschan tudais-ch til nomnan «Mals» e quels da lingua rumantscha «Damal» (Ch. Damali)¹⁹.

Eu craj cha quist nom pudess derivar dals mailers, sco schi's dschess «pro'ls mailers». Cun quai füss managiada la maila chi crescha quia in grandas quantitads. Il bösch nomnain nus Rumantschs «mailoer», per il früt dovrain nus il nom «mail». I dà eir da quels chi per tudais-ch nomnan quel cumün «Siebenkirchen», in rumantsch as dschess quai «Set Baselgias» causa las set chapellas o baselgias chi rendan quist cumün remarchabel, e quai es il cas eir tras las otras tuors.

¹⁷ Clusio, Schleis.

¹⁸ Cfr. Annalas LXXXII, pag. 82 ed annotaziun.

¹⁹ Malles, Mals.

Tanter da quellas as distingua da las otras specialmaing üna chi ais plü interessanta co tuot las otras causa sia fuorma singulara a piz. Ella ais gnüda fabrichada be avant pac temp. Ultra da quai [as distingua quist cumün] eir tras blers oters uschè splendids, grandius edifizis e chasas, chi vala la paina da'l visitar pervia da quai.

Quia abitan cun tuot lur figls Josef Mohr (Ch. Maurus o Aethiops), sainza dubi l'hom il plü benestant dals Rets, causa ricchezzas, bainschi iertadas, scopür seis cusdrin Anshelm Mohr.

Na bler daplü co milli pass vers mezdi, güst suotvart il scombüt da l'Adisch cul Rom ed eir in listessa distanza, davo cha l'Adisch, aviand artschvü il Rom, as volva vers daman, as rechatta la cuntschainta citadetta da Gluorn güst a la riva dal flüm. Da Stumpf²⁰ vain ella nomnada «Glorium», cun che motivaziun nu sa eu. Ils Tudaishs, da quai nun esa ingün dubi, tilla nomnan adüna o «Glurns» o «Clurns», ils Rumantschs sves, da vegl innan constantamaing «Cluorn» o «Culuorn». Eu craj cha que saja stat l'autur Filip Gallizius, p. m., ün hom erudit dad üna intelligenza fina e penetranta chi in sia Geografia²¹ fa valair cha quist nom rumantsch deriva da «collers», in latin corylis, cun il quals üna vouta l'areal da la cità eira cuernà. Uschea füssa seguond mai plü güst da dir «Coryletum», q. v. d. «pro'ls collers». Amo ün' otra idea: I füss pussibel cha'l avess seis nom dals frus-chers da pomma d'chan (Ch. Cornus arbor), seguond la derivanza da plets fingià explichada ed avess perquai da gnir nomnà Colornum, dedüt da Cornus?

Eir scha il cumün ais pitschen, schi ais el be listess fabrichà stupendamaing. El ais plaschaivel e fortifichà bain ferm, uschè bain sco cha ouvra umana po far, in prüma lingia tras ün fossal lad e chafuol. Avant ans ais quel stat s-chavà eir là, ingio cha'l surmanzunà flüm nu passa sper il cumün via, in möd cha quel fossal possa in cas da bsögn gnir impli cun l'aua sviada dal flüm.

Quels chi vegnan nanpro our dad otras drettüras, da chenüna chi saja, nu pon dvantar citadins da quella cità ed abitar in quella, dimpersè exclusivmaing quels chi sun, sco chi's disch, nats e fats austriacs e chi han prestà il güramaint sül nom da quel prinz, [l'archiduca d'Austria].

²⁰ Stumpf, J. Cronist 1500—1576, autur da la «Chronik gemeiner löblicher Eidgenossenschaft».

²¹ Cfr. Annalas LXXXII, pag. 79 ed annotaziun.

Circa 2000 pass d'avent dal güst surnomnà cumün da Mals, vers daman, as rechatta da la vart schneistra da l'Adisch ün oter cumün, Schludern (Ch. Schluderum)²², renomnà specialmaing causa dal chastè da Cuoira (Ch. Curbergum)²³, attach al cumün. Eu craj cha'l nom Schludern saja da considerar sco üna fuorma corruotta, derivand impè da Sludendum q. v. d. Excludendum. Quai significhess: «da serrar oura», sco pro'l surmanzunà cumün da Schlü (Ch. Sclusium) chi as rechatta vidvart quist nos cumün, vers mezzanot e chi derivess da Sclusum, quai voul dir Exclusum, «serrà oura». Per che motiv cha ün dals duos lös sto gnir interpretà sco «serrà oura» e tschel sco «da serrar oura» quai nu m'es inclegiantaivel neir a mai; forse dependa quai dal curraint dal flüm o cha quai ha alch oter motiv.

Il chastè da Cuoira resp. il Munt o Grip da Cuoira nun es stat nomnà uschea sainza radschun, siand ch'el appartegna a l'ovais-ch o a la Catedrala da Cuoira.

Ils signuors da Matsch (Ch. Amatieenses)²⁴ avaivan surgni da plü bod quaist chastè da Churburg sco chastè feudal da l'ovais-ch da Cuoira, quai chi as po crajer sainz' oter, siand cha que ais ün fat cha Arnold da Matsch, avant chavalier, es stat l'an 1213 ovais-ch da Cuoira.

Uschè cha eir quels chi plü tard succedettan illa eredità dals baruns e chavaliers da Matsch, nempe ils archiducas d'Austria possedan daspö quella jada il dret dal feudo sur da quaist chastè. Quai inclegiarà minchün sainz' oter, perche chi vain relatà cha'ls archiducas austriacs Friederich, Albert, Otto, Leopold ed Ernest sajan i'ls ans 1337, 1366 e 1415 gnüts investits culs uschedits drets feudals e nun hajan surgni sco allodi be il post d'onur sco maister d'economia o portazenas etc. dals ovais-chs da Cuoira, bleranzi eir tuot il cuntadi tirolais. Da quai deriva il fat cha las giodias brichafat maigras o mediocras chi han da gnir pajadas da l'inter nomnà cuntadi a l'ovais-ch da Cuoira vegnan minch' an, fin al di d'hoz, adüna surdattas a Fürstenburg, q. v. d. las gabellas in fuorma da vin, da furmaint e da munaida. Alchüns da la nöbla famiglia dals Trapps²⁵ abitan fingià da

²² Sluderno, Schluderns.

²³ Churburg, cfr. Pöschel l. c. pag. 94 e Cod. dipl. V, pag. 6.

²⁴ Mazia. Cfr. Eichhorn P. Ambrosius, Codex probationum Nr. 128 e Cod. dipl. VI, pag. 9.

²⁵ Cfr. Annalas LXXIX, pag. 46.

blers ans nan ed amo da nos temp aint il magnific chastè da Churburg. Sco chastlans da quel chastè stan els, in nom da l'archiduca d'Austria, a la testa da la drettüra da quella cuntrada, percenter uschea ch'els s vess sun obliats dad obedir a minchün chi es dotà cun plü granda pussanza co els, e quai na be in quella drettüra, ma implü eir in quella restanta ed a listess temp eir al guvernatur da tuot la provinza dals Vennoners pro l'Adisch. Il güdisch criminal imperial chi presidiescha in quella drettüra las inquisiziuns sur dals cas criminals chi trattan davart ladranetsch o oters misfats e supra dals chastis chi sun d'applichar als malfattuors abita a Gluorn, in quella citadetta sper il surnomnä flüm. Il lö ingio cha'ls malfattuors vegnan güstiziats ais üna collina, nomnada «Tartsch»²⁶, nom derivand forsa dad «in-fiern» (lat. Tartarus) causa la sumgientscha da la paina o schnuizi infernal. Il cumün da Tartsch es situà vers saira, nanvart Schludern²⁷.

Eu m'algord cha quia sun gnüts chastiat avant trenta o daplü ans bain blers malfattuors per lur misfats, uschea cha üna vouta as pudaiva verer var traidesch rantats al medem temp sün las roudas. Eir in otras drettüras dal Vnuost es gnü avant da quel temp o ün pa plü tard ün misfat ed iffich, i's pudess blerant dir ün fat malvantü-raivel, uschè specialmaing illa drettüra da Meran. La nouva, transmissa da bocca in bocca rivet fin pro nus.

In üna val da quella drettüra, illa quala as rechattan varsaquants cumünets, sch'eu nun am fal as tratta quai da quella nomnada la Val da Passair²⁸, aise gnü avant cha quel chi eira qua il vice-procuratur dal dret procuratur da Meran ais rivà in üna cumpagnia da divers nöbels da la medemma cundiziun o uffizi. Quels gnittan tuots insembel traplats sco cuolpabels dal medem crim da ladranetsch e sun gnüts tuots chastiat cun la paina meritada.

Perche tras providenza divina ais il proget da quel misfat gnü a glüm, e que causa üna tscherta charta cha'l caporiun dals malfattuors avaiva scrit per incumbenzer ad ün cumplizi dal delict, chi uschigliö manaiva üna ustaria publica, da liquidar, dovrand tuotta precauziun, ad ün marchadant da porchs, ün hom be raps. Quel eira s vess stat inchargià da portar e surdar la charta [a l'uster]. Be per cas e sainza

²⁶ Hoz il «Tartscher Büchl», collina cun üna pitschna chapella.

²⁷ Tarces, Tartsch.

²⁸ Val Passiria, Passeier Tal.

s'avair gnanca insömgià d'ün simil cuolp da furtüna, crodet quella charta in man al vaira procuratur da Meran, manzunà avant, cun quai cha'l retschaivatur da la charta l'avaiva, davo l'avair letta, invludada sün maisa. El s'avaiva, scuz-scuzin, fat davent be subit per gnir amo a temp da commetter il mordraretsch cun il qual el eira stat incumbenzà, siand cha'l marchadant staiva güst per partir. Quel brav e capabel procuratur pudet uschea tras sia prontezza da spiert e vigilanza prudainta prevgnir a quaist misfat.

Sper Schludern via passa vers daman ün torrent chi sbocca aint il Adisch. Sco tuot la cuntrada guarda eir quist flüm vers daman e cuorra in quella direcziun. Quist flüm provgnand our da la Val da Matsch (Ch. Vallis Amatiensis)²⁹, la quala fa part da quel tract settentriunal da las Alps, movainta las roudas dals muglins da Schludern.

Plü inaint sü per la val ais il cumün da Matsch cun il chastè, cuntschaint na be causa il Sonch Flurin e seis genituors chi vegnan generalmaing resguardats sco ils fundatuors da quel lö abità e cultivà, ma bainschi eir causa ils renomnats baruns e paladins da Matsch e lur residenza.

Supra la derivanza dal nom e supra dal fundatur dal lö, San Flurin, avain nus scrit bastaivelmaing cur cha nus, descrivand l'Engiadina, vain trattà la Drettüra da Ramosch³⁰. Quists cuntschaints baruns han gnü üna vouta bler dachefar e bleras relaziuns cun l'Engiadina, specialmaing cun Susch, sco chi ans vain relatà da noss perdavants. Là possedaivan els bain blers agens bains, chi vegnan amo hoz nomnats cun lur nom. Bainschi sun quels bains, davo esser stats schlubgiats da la proprietà dals baruns da Matsch, daspö lönch in possess da divers da Susch, cun plains drets.

Noss antenats ans quintan eir chi saja stat ün da quels, ün giuven da frais-chezza giuvenila — eu craj bod cha quel sarà stat l'ultim chi es stat paladin e chavalier sül chastè da Cuoira, Gaudenz, mort l'an da grazia 1504, als 24 avrigl e sepuli illa claustra da S. Maria d'Munt — il qual solaiva suvent gnir in ün unic di da Matsch infin aint a Susch. Eir gnand sur las muntagnas da las Alps oura es quai ün traget da vainchetschinchmilli pass o daplü. Davo üna tala prestaziun so-

²⁹ Val Mazia, Matschertal. Il chastè dals signuors da Matsch, hoz in ruina, as rechatta plü amunt sü per la val.

³⁰ Cfr. Annalas LXXIX, pag. 68—70.

Una vecchia charta dal Vnuost

laiva el amo garegiar la saira cun oters giuvens da Susch in sagl ed in dozar la peidra.

El sto avair dit tuot sül seri cha quai füss per el in sia età preschainta, üna granda varguogna e cha el as gniss avant sco ün delicat ed effeminà, scha el fess quist viadi a chavagl, sco ün chastör.

Là ingio cha tü passast, chattast bainbod sper Gluorn, sün la riva dretta da l'Adisch, la fortezza da Munt Cler (Ch. Liechtbergum)³¹ chi appartegna a la cuntschainta famiglia dals Chun da Belasi. Uossa ais ella abitada dal chavalier e barun Johann Chun da Belasi, guvernatur etc. in nom da l'archiduca d'Austria, dal chastè da Danuder e da la drettüra. El ais il frar dal archiovais-ch da Salzburg³². Pro quist chastè tocca eir il cumün cun listess nom.

Segua alura amo ün oter cumün sün la medemma riva, Legunum³³ ed amo ün, Suventum, in rumantsch Suvent, q. v. d. «Suvent» o plü-tost «suot vent»³⁴. Passà quel cumün as bütta aint il Adisch ün torrent chi vain our dad üna val da quellas muntagnas vers mezdi, nomnada Val Stielva (Ch. Vallis Stielva)³⁵. La granda part dals abitants da quella val discuorran amo uossa rumantsch, sco eir quels chi abitan las vals nomnadas be avant: la Val Plavenna, la Val Planail e la Val da Matsch, impè cha aint ils cumüns dasper la Val Stielva vain dovrà hoz bod be il tudais-ch sco lingua da minchadi, nempe in quels cumüns chi giaschan, sco cha nus vain fingià dit, da l'otra vart dal Rom chi sbocca aint il Adisch. E per repetir: quai sun Prada (Ch. Prata)³⁶, ün cumün güst da l'otra vart da l'aua da Stielva, scopür Latsch (Ch. Latium, rumantsch Lachs), quai chi voul dir lais o palüds³⁷ ed eir Tschengels (Ch. Tzainglium, rumantsch Tschaingels), nom cun il qual nus indichain ün precipizi³⁸.

Aint ils cumüns nanvart l'Adisch e'l Rom vegnan, ad excepziun da la citadina da Gluorn, dovradas tuottas duos linguas tanteraint,

³¹ Castello di Montechiaro, Schloss Lichtenberg.

³² In möd stran tradüa Mohr qua il latin «Salisburgensis» cun «Salisbury» (!).

³³ Agumes, Agums.

³⁴ Schgums.

³⁵ Val Stelvio, Stilsferjoch Tal.

³⁶ Prato allo Stelvio, Praden.

³⁷ Lasa, Laas.

³⁸ Cengles, Tschengls.

üna circa sco l'otra, ma a Laad, Schlü e Barbüsch daplü rumantsch co tudais-ch.

Illa fingià manzunada drettüra pro las funtanas da l'Adisch viva, schabain cha quai ais ün territori austriac, ün grand numer da Rets da la Chadè. Quels fuorman la vainchünavla ed ultima da las drettüras reticas. Quista drettüra fuorma insembel cun quella survart, nempe quella da Müstair l'ündeschavla ed ultima drettüra granda da la Chadè. In quista drettüra ha il chastlan da Fürstenberg granda pussanza, ma in causas civilas suottasta el ad ün procuratur plü ot da la Chadè, nomnà Mastral dals Rets. Quel güdichescha insembel cun ün collegium da nöbels. Quist procuratur ais domicilià bod adüna a Mals, ma minchatant eir utrò.

Ils oters güdischs, seis assessuors abitan aint ils cumüns là d'inguorn. Ma in causas criminals ed in causas chi regardan ingiurias da reputaziun sun tant Austriacs sco Rets obliats da's suottametter al guvernatur chi sta a Gluorn. Ils Rets da la Chadè chi sun domiciliats sül territori vaschin da la vart suot da l'Adisch, nomnà Circul suot o circul da Schlanders, han gnü eir els üna vouta ün agen güdisch da la Chadè ed üna chasa da dret. Siand cha quista chasa da dret nomnada «Bain da la Bastiun da la Chadè» (Ch. Scansana)³⁹, chi eira il lö principal da quella drettüra es statta vendüda, ha'la pers tuotta importanza, uschè cha quels homens da la Chadè sun uossa obliats tuots, infin sül ultim, dad arcugnuoscher ils prinzis austriacs in tuot e dapertuot sco lur signuors e dad obedir a quels prinzis precis sco ils oters homens tudais-chs, austriacs o tirolais⁴⁰. Perquai nun ha quai plü ingün sen da trattar plü inavant quista cuntrada o regiun da l'Adisch chi nun ha dachefar plü nüglia culs Rets genuins. Ma listess vuless eu amo agiundscher cha l'ovais-ch da Cuaira ha amo adüna la pussanza invers las personas ecclesiasticas e'ls spirituals, siand ch'el fa valair sia autorità bainquant suroura il territori descrit in chosas chi resguardan l'uscheditta giurisdicziun spirituala o ecclesiastica o in chosas religiosas. In plü vain pro il fat cha'ls prinzis austriacs, als quals appartegna cumplettamaing la provinza pro l'Adisch o cuntadi tirolais, nempe Ferdinand, il prüm imperatur roman e seis figl Maxi-

³⁹ Schanzenhof sper Schlanders, cfr. Annalas LXXIX, pag. 46.

⁴⁰ Cfr. F. Sprecher, Rhetische Cronica, Chur 1672, pag. 306 («La Cha d'Schchiansauna»).

milian il seguond, chi regna uossa sur quist territori, sun attachats in fin al di d'hoz fermamaing a la religiun pontificala. Uschè sun ils nomnats prinzis austriacs fich bain d'accord in regard a la religiun, cha la giurisdicziun da l'ovais-ch da Cuaira riva suot la cità da Meran infin pro'ls cunfins cun l'ovais-chia da Trient o Brixen. Per quist motiv nu vegnan tolerats ininglur aint il domini dals prinzis austriacs homens chi professan cun zeli l'uscheditta religiun evangelica ed ininglur nu vain procedü cun plü granda severità cunter quels co illa güst nomnada regiun da l'Adisch. Avant divers ans sun quia gnüts cundannats a mort na pacs homens chi eiran stats surmanats ed infectats da las ideas e da la demenza dals fanatics anabaptists. Ma amobler daplüs mütschettan adascus, sainza mezs, davo avair per part vendü e per part laschè inavo eir grandas facultats in Moravia pro'ls malvantüraivels discipuls da lur demenza ed eresia.

I dà da quels chi sun persvas cha quella rigurusetà severa e quella ledschas chi impedischan la religiun ed il dogma evangelic e til tegnan luntan da quella cuntrada sajan la cuolpa da quist mal e da quista calamità. Els pretendan cha l'errur dals anabaptists nu possa gnir refütà dad ingün in möd plü persvasiv co dals teologs, ministers o predichants evangelics e cha ils surmanats nu possan gnir manats darcheu inavo sün buna via in möd plü svelto co da quels.

Plüssas voutas sun gnüts perseguitats in quista cuntrada eir aderents da la dretta religiun evangelica, davo tils avair incuolpats be per apparentscha da transgressiuns dad anabaptists e tils avair büttats illa praschun dal chastè da Cuaira o utrò. Specialmaing avant ans fütan l'ün o l'oter publicamaing cundannats a mort o güstiziats in oter möd, sco schi füssan anabaptists e que tant a Meran sco a Gluorn, ingio chi'd es nempie eir ün güdisch.

Sco chi's ais alura gnü a savair, nu vaivan quels mai arcugnuoschü ils dogmas sbüttats da blers, e nun eiran aderents dad ingüns oters co be da quel da la religiun hozindi nomnada evangelica da Zwingli.

L'an da grazia 1545 fet la pesta granda ravaschia illa cuntrada dals Venoners sper l'Adisch⁴¹ e que dapertuot intuorn e sdrappet davent blera glied.

Alura l'an 1547, il mais lügl, invadettan uschè enormas schurmas da silips, sco tschieras, quella cuntrada sper l'Adisch e tuot il Tirol

⁴¹ Vennones per Venostes (ils da Vnuost) cfr. Annalas LXXIX, pag. 45, annotaziun.

d'amenduos varts da las Alps, da la vart da l'Adisch e da la vart da l'En sün tuot sia lunghezza. Là ingio chi as plachaivan cuernaivan els suot sai tuot il terrain e cur ch'els s'adozaivan in svoul ins-chürivan els, sco spessas nüvlas, la clerità dal sulai.

Id eiran duos qualitats da silips: ils üns eiran massa pitschens per svolar, ils oters, grands sco utschlins, svolaivan cuntinuamaing per l'ajer intuorn e sco dit ün be dasper tschel. Da quia davent svolettan na be pacs eir in l'Engiadina vashina, ma listess be singuls, na interas rotschas, vagand intuorn il mais d'avuost, ma sainza far grands dans. Ün pêr da quels n'ha eu svest tschüf e tils n'ha observats ed examinats attentamaing: els avaivan quatter alas, duos survart plü dūras ed incrustadas, duos suotvart fich lamma e fich sumgiaintas ad üna membrana stiglia; quaistas alas paraivan sco sribladas e sco cun sü custabs ebraics. Svoland faivan els cun lur alas üna granda canera.

Aint ils champs, aint ils üerts, aint ils bröls da mailers ed aint illas vignas gnittan desdrüts cumplettamaing tuot ils früts, da che qualità chi saja. Ochas, andas e giallinas chi per cas magliaivan da quels silips faivan övs da culur cotschna, sco'l sang. Ils porchs invezza gnivan tuot scuflats sü o chi schloppaivan permez. Schabain cha'ls paurs chi abitaivan la val da l'Adisch manettan davent da quels silips in chavagnas e ternas set eivnas interas indavorouda, nun als reuschit quai da tils sdrüer cumplettamaing e da deliberar la cuntrada [da quist flagè] tils büttand tuots aint il flüm chi scuorra là daspera.

Alura han quels provà da gnir aint in as rampignand perfin aint illa cità da Puntina. Els as stumplaivan sur las punts via ed eiran bod, bod per rivar aint. I paraiva be ch'els fessan üna attacha offensiva, ma i fütan schlavazzats da quels abitants cun scuettas aint il fossal. In oters lös esa gnü avant quel utuon cha'ls silips s'han plachats sün champs fingià arats, ingio cha'l sem da sejel e furmoint eira fingià semnà aint ils suolchs. Els han maglià sü e desdrüt tuot la semenza avant co cha'ls champs possan gnir erpchats, cuvernand uschea il sem. Quist füss, eir be sulet, stat disgrazcha e calamità plü co avuonda, ma i rivet svelt l'indubitabla nouva dad ün'otra svantüra e dad üna calamità amo plü granda e plü funesta. Quella as preschantet subit davo, nempe quella dals Spagnöls e mercenaris chi traversand dūrant divers dis quella cuntrada per as render cun grandas rotschas da sudada in Italia, causettan grands dans e commettettan misfats invers quels povrets. Id involaivan tuot quai chi als gniva per

mans o chi mettaivan tuot a la malura e faivan flus cun tuot las mangiativas chi chattaivan, magliand sü tuot. A medem temp violaivan els l'onestà da duonnas e giuvnas, sainza far ingüna differenza. Uschè eiran quellas chi vulaivan esser sgüras da las vöglias sfrenadas da la soldatesca sforzadas da mütschar zoppadamaing süllas muntagnas là daspera.

Eu n'ha vulgü quintar quia quai, prüma pervia da quels Rets da la Chadè chi abitan in quella regiun chi ais üna part dal cuntadi tiro-lais, scopür per cha nus, rendüts quattras attents sün quel dun cha nus avain artschvü tras la providenza divina, ans algordan a nossa libertà e vegnan incitats a savair amo daplü grà a nos Segner, tras Jesus Christus, per ün uschè grand benefizi. Eir per cha nus possan obtgnair tras nossas uraziuns, cha El ans mantegna e custodischa quella libertà intera ed intacta e ch'El rinforza eir nos spiert, uschè cha nus nun admettan cha ün tal uschè grand benefizi sco nossa libertà ans vegna ün bel di sdrappà davent cun che lusingias ed impromischiuns chi saja o cha nus nun ans laschan persvader da conclüder alianzas cun pussanzas estras, quai chi vain suvent tscherchà dad obtgnair. Cun quai vegnan tais latschs a nossa indipendenza, specialmaing schi vegnan fattas talas cundiziuns cha nus, liats a la cunvegna, pudain gnir sforzats da laschar passar tras nos pajais sudada ed armadas estras, quai chi'ns maness a nossa sgüra e tscherta ruina e varguogna.

Mettand qua fin [a la descripziun] da la Lia, nomnada «da la Chadè» vulain nus trar adimaint amo quai, cha siand cha la Lia as cumpuona da vainchün Drettüras, schi cha minchüna da quellas trametta seis agen oratur o deputà a las dietas, e quai tant a quellas chi vegnan convochadas per tuottas trais Lias reticas insembel sco eir a quellas chi concernan be la Lia da la Chadè. Üna excepziun fan las drettüras da Cuaira e dals Quatter Cumüns. Siand quellas uschè grandas chi equivalesschan duos da las plü pitschnas, trametta minchüna duos delegats, uschea cha'l numer total dals delegats da la Lia da la Chadè s'amunta in tuot a 23 deputats.

Da quistas dietas ston tant quellas chi vegnan fixadas dals Rets be per la Lia da la Chadè, sco eir quellas chi vegnan convochadas per tuot ils Rets confederats (per tuottas trais Lias insembel) gnir salvadas dals homens da la Chadè sün lur agen territori, seguond üna prescripziun fixada aint ils tschantamaints da la Lia. Da quai cha nus

ans algordain han gnü lö quistas radunanzas infin in uossa e han lö amo adüna a Cuoirà.

Quellas da la Chadè han nempe lö aint illa tuor chi as rechatta dasper il portal dal chastè episcopal o plü bain dit aint illa cumodaivla stüva s-chodada da la tuor, nomnada da tuots l'ustaria dals canonic. (Ch. der Chorherren Trinkstuben). Las radunanzas dals Rets da tuot-tas trais Lias invezza han lö in quel stabilimaint adequatamaing nomnà Chasa da Cussagl da la cità⁴², da plü bod nan fingià cuntschainta cul nom da Planaterra (Ch. Plana Terra), eir scha nus ans algordain cha dietas propi be da la Chadè han gnü lö a Zuoz ed a Bravuogn.

Amenduos assembleas, q. v. d. tant quella da quels da la Chadè sco quella da tuot ils Rets reunits tanter pèr, vegnan convochadas da l'ovais-ch, e quai tras charta adressada tant a las Drettüras sco a las comunitats, sco chi vegnan nomnadas. In quista missiva vegnan adüts ils puonchs principals dals tractandums chi han dat andit da convochar üna assemblea e comunicà ingio ch'ella ha lö.

Davo cha quista proposta ais statta trattada ouravant dals oters notabels dals confederats, schi vain quella clamada ad üna dieta surdatta in scrit e persunalmaing dal podestà da la cità da Cuoirà a l'ovais-ch. Quel agiundscha a la bannida, sco pitschen supplemaint, üna admoniziun a mincha drettüra da trametter minchüna seis deputà a la dieta, muni cul plainpudair per tuottas decisiuns.

Illas otras duos Lias vain fat tuot quai dals parsuras da minchüna sves, quai voul dir, illa Lia sura (Lia Grischa) vain fat quai dal güdisch superiur (Ch. Landrichter) ed illa Terza Lia (Lia da las Desch Drettüras) dal parsura, nomnà generalmaing landamma (Ch. Landammannus).

⁴² Curia, lat «chasa da cussagl», d'ingionder deriva il nom da la cità da Cuoirà: Curia Raetorum.